

เป็นที่ตั้ง คือที่สถิตแห่งสังสารทุกข์ ซึ่งสัตว์ได้กระทำไว้ต่าง ๆ เช่น จักขุ, โสตะ เป็นต้น รวมความว่า ที่ชื่อว่า ธาตุ เพราะเป็นธรรมชาติที่ทรงสภาวลักษณะของตน โดยไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลง หรือธรรมชาติอันทรงไว้ หรือจัดแจงไว้ เป็นต้น ธาตุเหล่านี้ เหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ ที่เห็นว่า เป็นตัว เป็นตน แต่จะว่า ไม่มีอยู่จริง โดยสภาวะก็หาไม่ได้ ซึ่งเมื่อกำหนดตามสภาวะลักษณะ อันเป็นส่วนต่างๆ ของร่างกายแล้ว ย่อมมีชื่อว่า ธาตุ เหมือนส่วนต่างๆ ของอัตภาพ ที่เรียกว่า ชันธ ๕ ก็มีชื่อว่า ธาตุ ได้เหมือนกัน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า “ธาตุ” เป็นชื่อของสิ่งที่ปราศจากชีวะเท่านั้น กล่าวคือนอกจาก ธาตุ จะปฏิเสธความเป็นสัตว์แล้วยังปฏิเสธ “ชีวิต” อีกด้วย ดังวจนัตถะที่แสดงว่า

นิสสตตนิชชีวะภูเจเน = ธาตุ

แปลความว่า ธาตุไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวธรรมเท่านั้น ฉะนั้นพระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า จักขุปสาท เป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ แม้มหาภูตรูป, อุปาทานรูปอื่นๆ ตลอดจนจิต-เจตสิก และนิพพาน ก็จัดเป็นธาตุทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ ธาตุจึงมีชื่อต่างๆ อย่างมากมาย เช่น อากาศธาตุ, สุธาตุ, อากาสานัญญาตนธาตุ, เนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ, สัญญเวทยิตนิโรธธาตุ, กามธาตุ, พยาปาทธาตุ, วิหิงสธาตุ, เนกขัมมธาตุ, ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ, สังขตธาตุ, อสังขตธาตุ และอื่นๆ อย่างมากมาย

พระพุทธองค์ทรงย่อธาตุทั้งหมด แสดงไว้ในพระสูตรตรัสว่า ธาตุมี ๖ อย่าง ได้แก่

๑. ปฐวีธาตุ = ธาตุดิน	๒. อาโปธาตุ = ธาตุน้ำ
๓. เตโชธาตุ = ธาตุไฟ	๔. วาโยธาตุ = ธาตุลม
๕. อากาสธาตุ = ช่องว่าง	๖. วิญญานธาตุ = ธาตุรู้

โดยเนื้อความของธาตุทั้ง ๖ นี้ มีความหมายว่า ปฐวีธาตุ เป็นธาตุนั่น อาโปธาตุ เป็นธาตุเกาะกุม เตโชธาตุ เป็นธาตุแผดเผา วาโยธาตุ เป็นธาตุ

เคลื่อนไหวกัดไปมา อากาศธาตุ เป็นช่องว่างที่สัมผัสไม่ได้ วิญญาณธาตุ เป็นธาตุรู้ มุ่งหมายที่จะแสดงเฉพาะธาตุที่เกี่ยวข้องกับสันดานของสัตว์โดยสังเขป เพื่อให้รู้ว่าเป็นสภาวะ, เป็นของสูญ, ปราศจากความเป็นสัตว์

ส่วนที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมแสดงธาตุ มีจำนวน ๑๘ ธาตุ ประสงค์แสดงสภาวะที่เกี่ยวข้องในสันดานของสัตว์ โดยอาศัยทวาร, อารมณฺ์ และ วิญญาณ อย่างละ ๖ หมวด

ธาตุ ๑๘

๑. จักขุธาตุ   จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับรูปารมณฺ์ มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปลาทรูป
๒. โสิตธาตุ   โสิตะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับ สัททวารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสิตปลาทรูป
๓. ฆานธาตุ   ฆานะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับ คันธารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปลาทรูป
๔. ชิวหาธาตุ   ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับ รสารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปลาทรูป
๕. กายธาตุ   กายะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับ โณฏฐัพพารมณฺ์ มากกระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปลาทรูป
๖. รูปธาตุ   รูปารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับ จักขุปลาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ វณฺณรูป คือ สีต่างๆ
๗. สัทธาธาตุ   สัททวารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับ โสิตปลาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่างๆ
๘. คันธธาตุ   คันธารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับ ฆานปลาท องค์ธรรม ได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่างๆ

๙. รสธาตุ   รสารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบ
ชีวหาปสาท องค์ธรรม ได้แก่ รสรูป คือ รสต่างๆ
๑๐. ไผฏฐัพพธาตุ   ไผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับ
กายปสาท องค์ธรรม ได้แก่ ปฐวีรูป เตโชรูป และวาโยรูป
คือ สัมผัสต่างๆ
๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ   จักขุวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น
รูปารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒
๑๒. โสตวิญาณธาตุ   โสตวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการได้ยิน
องค์ธรรม ได้แก่ โสตวิญาณจิต ๒
๑๓. ฆานวิญาณธาตุ   ฆานวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น
องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญาณจิต ๒
๑๔. ชิวหาวิญาณธาตุ   ชิวหาวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส
องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญาณจิต ๒
๑๕. กายวิญาณธาตุ   กายวิญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส
องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญาณจิต ๒
๑๖. มโนธาตุ   จิต ๓ ดวง ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญญาารมณฺ์
องค์ธรรมได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจจนจิต ๒
๑๗. มโนวิญาณธาตุ   จิต ๗ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้อารมณฺ์
องค์ธรรมได้แก่ จิต ๗ ดวง (เว้นจากทวิปัญญาวิญาณ
จิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)
๑๘. ธัมมธาตุ   สภาพธรรม ๖๙ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะ
ของตนๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖
นิพพาน ๑

ธาตุทั้ง ๑๘ นี้ เมื่อจำแนกออกตามทวาร, อารมณฺ์ และวิญาณ
ได้อย่างละ ๖ ดังนี้ คือ :-

ทวาร	อารมณ์	วิญญาน
จักขุธาตุ	รูปธาตุ	จักขุวิญญานธาตุ
โสตธาตุ	สีทธาตุ	โสตวิญญานธาตุ
ฆานธาตุ	คันธธาตุ	ฆานวิญญานธาตุ
ชีวหาธาตุ	รสธาตุ	ชีวหาวิญญานธาตุ
กายธาตุ	โผฏฐัพพธาตุ	กายวิญญานธาตุ
(ปัญจทวาร)	(ปัญจอารมณ์)	มโนธาตุ
มโนทวาร	ธัมมธาตุ	มโนวิญญานธาตุ

พระพุทธรูปองค์ทรงแสดง ธาตุ โดยความเป็นสภาวะปฏิเสธความเป็นสัตว์ เป็นชีวิต ดังที่สัตว์ทั้งหลายเข้าใจกัน เพราะธรรมดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมมีการเห็น, ได้ยิน, ได้กลิ่น, รู้รส, สัมผัสถูกต้อง และมีการนึกคิดด้วยกัน ทั้งสิ้น ซึ่งกิจการงานต่างๆ เหล่านั้น จะมีขึ้นได้ก็ต้องอาศัยการประชุมร่วมกัน ระหว่างทวาร-อารมณ์-วิญญาน ที่เป็นธาตุทั้ง ๑๘ ดังกล่าวแล้ว นอกจากการประชุมกันของธาตุ ๑๘ เหล่านี้แล้ว การงานต่างๆ ของสัตว์เหล่านั้นก็ย่อมมีไม่ได้ ฉะนั้นธาตุทั้ง ๑๘ นั้น จึงเรียกว่า เป็น **นิสสสุต** ปฏิเสธสัตว์บุคคลว่า “ไม่ใช่สัตว์” และความเข้าใจของคนทั้งหลายที่เข้าใจว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายถึงแก่ความตายลง ร่างกายเท่านั้นที่ตาย แต่วิญญานหาได้ตายด้วยไม่ เมื่อสัตว์ตายแล้ว วิญญานก็จะออกจากร่างเก่า ย้ายไปหาร่างใหม่อยู่ต่อไปอีก ความเข้าใจเช่นนี้ จัดว่า เป็นอัตตวาทุปาทาน คือ มีความยึดมั่นว่า สัตว์ทั้งหลายนั้น มี **ชีวะอัตตะ** อยู่เป็นสภาวะสิทธิ์เที่ยงแท้ ซึ่งความจริง ตัวชีวะอัตตะนี้ไม่ตาย และย้ายจาก ภาพเก่าไปหาที่เกิดใหม่นั้น **ไม่มี** การเกิด การตั้งอยู่และการตายเหล่านี้ ล้วนเป็นไปตามสภาพของธาตุทั้งสิ้น กล่าวคือ เมื่อเวลาตายนั้น วิญญานธาตุ ธัมมธาตุ และจักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมขรูปกิตดับลง และเมื่อเวลาเกิดวิญญานธาตุ ธัมมธาตุ และจักขุธาตุ เป็นต้น นั้นเอง ที่เป็นผู้เกิด อาศัยสภาพความเป็นไปของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงปฏิเสธชีวะอัตตะ และกล่าวว่า เป็นนิชชีวะ คือ ไม่ใช่ชีวะอัตตะ, และบรรดาธาตุทั้ง ๑๘ ประการ เมื่อกล่าวโดยย่อแล้ว ก็ได้แก่ **รูปธาตุ กับนามธาตุ** นั่นเอง

๕. อริยสังจจะ

อริยสังจจะ คือ ธรรมที่เป็นความจริงของพระอริยะเจ้าทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น ย่อมรู้แจ้งแทงตลอดในสังจจธรรมเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า "อริยสังจจะ" มีพระบาลีว่า

“อริยานํ สจฺจจฺจานิ = อริยสจฺจจฺจานิ”

แปลว่า ธรรมที่เป็นความจริงของพระอริยะทั้งหลาย ชื่อว่า "อริยสังจจะ" สังจจธรรมเหล่านั้น บุคคลทั้งหลายย่อมรู้ไม่ได้ คือ เข้าไม่ถึงความลึกซึ้งของสังจจธรรมนั้น ดังนั้น จึงแสดงว่า ใครก็ตามที่เข้าถึงสังจจธรรมนั้น ย่อมให้สำเร็จความเป็นพระอริยะขึ้นมา พระพุทธองค์จึงตรัสว่า "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ชาวโลก เรียกว่า 'พระอริยะ' เพราะเป็นผู้ตรัสรู้อริยสังจนี้แลตามความเป็นจริง"

อีกนัยหนึ่ง อริยสังจ หมายความว่า เป็นสังจจะอันแท้จริง ไม่ผิดพลาด ไม่คลาดเคลื่อน ตรัสว่า "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อริยสังจ ๔ นี้แล เป็นของแท้จริง ไม่ผิด มิใช่เป็นประการอื่น เราจึงเรียกว่า อริยสังจจะ" ดังมีพระบาลีว่า

“อริยานิ ตถานิ สจฺจจฺจานิ = อริยสจฺจจฺจานิ”

แปลความว่า สังจจธรรมทั้ง ๔ ที่เป็นความจริงไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า "อริยสังจจะ"

อริยสังจจะ มี ๔ ประการ มีคาถาสังคหะแสดงว่า

คาถาสังคหะที่ ๑๓

ทุกฺขํ เตภูมิกํ วัฏฏํ ตณฺหา สมฺทโย ภเว

นิโรธํ นาม นิพฺพานํ มคฺโค โลกุตฺตโร มโตฯ

แปลความว่า วัฏฏะที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๓ ชื่อว่า "ทุกข" ตัณหา ชื่อว่า สมุทัย, นิโรธ เป็นชื่อของ พระนิพพาน โลกุตระมรรค ตรัสเรียกว่า มรรค

อริยสัจจะ ๔

๑. ทุกขสัจจะ   ธรรมที่เป็นทุกข์ตามความเป็นจริงของพระอริยะ องค์ธรรม ได้แก่ โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภะ) รูป ๒๘ (อินทริยัพพัชรูป)
๒. สมุทยสัจจะ   ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก
๓. นิโรธสัจจะ   ธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ องค์ธรรม ได้แก่ นิพพาน
๔. มัคคสัจจะ   ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ องค์ธรรม ได้แก่ องค์มรรค ๘ ที่ในมัคคจิต ๔

อธิบายอริยสัจจะ ๔

ทุกขสัจจะ

ทุกขสัจจะ   มีอรรถ ๔ ประการ คือ :-

๑. ปิณฑุโถ   มีอรรถว่า   ถูกเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์
๒. สงฺขตฺตฺโถ   "   ต้องบำรุงปรุงแต่งอยู่เนื่อง ๆ
๓. สนฺตฺปาปฺตฺโถ   "   เร่าร้อนอยู่ไม่ว่างเว้น
๔. วิปริณามฺตฺโถ   "   ไม่คงที่แปรปรวนอยู่เสมอ

เมื่อกล่าวโดยสุดตันตณัย แสดงทุกข์ไว้ ๑๒ ประการ คือ :-

๑. ขาติทุกข์   = ความเกิดเป็นทุกข์
๒. ขราทุกข์   = ความแก่เป็นทุกข์
๓. มรณทุกข์   = ความตายเป็นทุกข์
๔. โสภทุกข์   = ความเศร้าโศกเป็นทุกข์
๕. ปริเทวทุกข์   = ความรำไห่เป็นทุกข์
๖. ทุกขทุกข์   = ความทุกข์กายเป็นทุกข์
๗. โทมนัสทุกข์   = ความเสียใจเป็นทุกข์
๘. อุปายาสทุกข์   = ความคับแค้นใจเป็นทุกข์
๙. อัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์   = ประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์

๑๐. ปิเยหิวิปปโยคทุกขํ = การพลัดพรากสิ่งที่รักเป็นทุกข์
 ๑๑. ยัมปิฉัง น ลภติ ตัมปิทุกขํ = บรรารณาสิ่งใดไม่ได้ตามบรรารณาเป็นทุกข์
 ๑๒. สังขิตฺเตนปัญฺจูปาทานักขันธาทุกฺขา = โดยย่อแล้วอุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์
 เมื่อกล่าวโดยอภิธัมมณัยแล้ว ทุกขสัจ รวมธรรม ๑๖๐ ประการโดยย่อ
 ได้แก่ รูป กับนาม

รวมความแล้ว กายกับใจที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ กามภูมิ, รูปภูมิ และ
 อรูปภูมิ นั้นเองเป็นความจริง คือ ทุกขสัจจะ

โดยกิจ เป็นปริณญากิจ คือ กิจที่ต้องกำหนดรู้ หมายถึง ทุกขสัจจะ นั้นมี
 ประจําอยู่แล้ว แต่เราไม่ได้กำหนดรู้ จึงต้องควรกำหนดรู้

สมุทยสัจจะ

สมุทยสัจจะ

มีอรรถ ๔ ประการ คือ :-

๑. อายุหนตุโถ	มีอรรถว่า	ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น
๒. นิทานตุโถ	"	เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์
๓. สงฺโยคตุโถ	"	ประกอบไว้ซึ่งทุกข์ มิให้พ้นไป
๔. ปฺลิวฺพตตุโถ	"	ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์

โดยสุตตันตนัยแสดงเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ:-

๑. กามตัณหา คือ ความปรารถนากามภพโดยยินดีติดใจในเบญจกามคุณ
 อารมณ์ พระอนาคามีละได้เด็ดขาด
๒. ภวตัณหา คือ ความปรารถนารูปภพ, อรูปภพโดยยินดีต่อฉนสมาบัติ
 และความปรารถนาอารมณ์ที่ประกอบด้วยสัสสตทิวฺจิวฺจิวฺ
 ภวตัณหาทั้งหมดนี้หรือหัตตมรรค จึงละได้

๓. วิภวตัณหา คือ ความปรารถนาขาดจากภพ โดยยินดีต่อ อุจฺเจททิวฺจิวฺจิวฺ
 ตัณหาในภพทั้ง ๓ นี้ คือ ธรรมที่เป็นเหตุแห่งทุกขสัจจะ เรียกว่า สมุทยสัจจะ
 เมื่อกล่าวโดยอภิธัมมณัยแล้ว สมุทยสัจจะ ได้แก่ โลกเจตสิก วิภวตัณหา มี
 เฉพาะในกามภูมิ ละได้ด้วย โสดาปัตติมรรค

นิโรธสังจาจะ

นิโรธสังจาจะ เป็นชื่อของธรรมที่ดับทุกข์ จึงเรียกชื่อได้อีกอย่างหนึ่งว่า ทุกขนิโรธ

ในสังจาจะนี้ คำว่า “นิ” ย่อมแสดงความไม่มี “โรธ” หมายถึง การท่องเที่ยวไป “นิโรธ” หมายถึงไม่มีการท่องเที่ยวไป “ทุกขนิโรธ” จึงหมายความว่า “ไม่มีการท่องเที่ยวไปในทุกข์” หรือ การไม่ท่องเที่ยวไปในสงสาร เพราะเป็นสังจาจะที่ว่างจากคติทั้งปวง อีกนัยหนึ่ง เมื่อสังจาจะที่ ๓ อันบุคคลได้บรรลุแล้ว ย่อมมีความไม่ท่องเที่ยวไปในทุกข์ จึงเรียกว่า ทุกขนิโรธ หรือเพราะเป็นปฏิบัตินำต่อการท่องเที่ยวไปในทุกข์นั้น และเพราะเป็นปัจจัยแก่ความดับทุกข์ ทุกอย่างเกิดขึ้นไม่ได้ องค์ธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

การที่พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับทุกข์นั้น มีพระบาลีแสดงว่า

“อเสสสิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสสุโค มุตตือนาโย”

อธิบายว่า ประหารต้นเหตุด้วยวิราคมรรคแล้วย่อมบรรลุถึงภวนิโรธนิพพาน ขยายความต่อไปว่า

อาศัยพระนิพพานแล้วประหารต้นเหตุได้ ประหารภวทั้ง ๓ ได้ ไม่ให้มีการยินดีต่อไปอีก เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงเป็นความดับทุกข์สังจาจะ ซึ่งเป็นผล และสมุทฺยสังจาจะ ซึ่งเป็นเหตุ โดยประหารต้นเหตุด้วยวิราคมรรค นั่นก็คือ พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับต้นเหตุที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ จึงเป็นธรรมที่ดับทุกข์ อันเป็นผลของต้นเหตุด้วย

ทุกขนิโรธสังจาจะ มีอรรถ ๔ ประการ คือ :-

๑. นิสฺสรณตฺตฺโต	มีการสลัดออกจากทุกข์ทั้งปวง
๒. อปฺลิโพตฺตฺโต	ไม่มีความกังวลอยู่ในกองทุกข์
๓. อสฺขุขตฺตฺโต	มิได้มีสิ่งใดประชุมปรุงแต่ง
๔. อมตตฺตฺโต	ไม่มีการตาย การเกิดสืบต่อไป

มีวจนัตถะว่า

“ทุกขสฺส นฺริขุณฺณํ อนุปฺปาทมฺมตฺตา ปวตฺตฺวิเสณ ชฺยฺยณํ ทุกขนิโรโธฯ”

แปลความว่า ความดับไปแห่งทุกข์ คือ ความสิ้นไปโดยไม่เกิดขึ้นอีก และไม่เป็นไปอีก ชื่อว่า “ทุกขนิโรธ” หรืออีกนัยหนึ่งว่า

ทุกข์ นิรุชฌติ น ปวตฺติ เจตสมฺมิตฺติ ทุกขนิโรธา

ทุกข์ทั้งหลายย่อมดับ ย่อมไม่เป็นไปในนิพพานธรรม ฉะนั้น นิพพานธรรมนี้ จึงเรียกว่า “ทุกขนิโรธ”

องค์ธรรมของทุกขนิโรธสัจจะ จึงได้แก่ พระนิพพาน นามของ พระนิพพานนั้นมีมาก โดยเรียกชื่อตรงกันข้ามกับสังขตธรรม คือ :-

๑. อเสสวिरาคนิโรธ	= ธรรมชาติที่ดับทุกข์โดยพ้นจากราคะไม่มีเหลือ
๒. อเสสวานิโรธ	= ธรรมชาติที่ดับภพไม่มีเหลือ
๓. จาโค	= ธรรมชาติที่ละตัณหาทั้งปวง
๔. ปฏินิสฺสัคโค	= ธรรมชาติที่ละภพต่าง ๆ ต่อไป
๕. มุตฺติ	= ธรรมชาติที่พ้นจากกิเลส
๖. อนาลโย	= ไม่มีอาลัย คือ ตัณหา
๗. รากฺขโย	= นิพพานเป็นที่หมดราคะ
๘. โทสฺกฺขโย	= นิพพานเป็นที่หมดโทสะ
๙. โมหฺกฺขโย	= นิพพานเป็นที่หมดโมหะ
๑๐. ตณฺหฺกฺขโย	= นิพพานเป็นที่หมดตัณหา
๑๑. อนุปฺปาโท	= นิพพานเป็นที่ดับขันธทั้ง ๕
๑๒. อปวตฺตํ	= นิพพานเป็นที่ดับรูป-นาม
๑๓. อนิมิตฺตํ	= ไม่มีสังขารนิमित
๑๔. อปฺปณฺนิหิตํ	= ปราศจากความต้องการ
๑๕. อนายฺภูหนํ	= ปราศจากความพยายาม
๑๖. อปฺปฏินฺสนธิ	= ปราศจากปฏินฺสนธิ
๑๗. อนุปฺปตฺติ	= ปราศจากการอุปติ
๑๘. อคฺติ	= ไม่เป็นที่ไปเกิดของสัตว์

๑๙. อชาติ = ไม่มีความเกิดของรูป-นาม
 ๒๐. อขร = ไม่มีความขรา
 ๒๑. อพยาธิ = ไม่มีความเจ็บป่วย
 ๒๒. อมต = ไม่มีความตาย
 ๒๓. อปริเทว = ไม่มีการร้องไห้
 ๒๔. อนุปายาส = ไม่มีความคับแค้น
 ๒๕. อสวกิเลฏัจ = ไม่มีการเลสาสวะ

เหล่านี้ล้วนเป็นนามของพระนิพพานทั้งสิ้น ในสติปัฏฐานสูตร มีเทศนาไว้เป็น ๒ นัย คือ

อนุโลมเทศนาแสดงว่า “ยายตณฺหา โปโนพุกฺวิกาฯ” เป็นต้น มีเนื้อความว่า เมื่อยังไม่ได้ประหารตณฺหาด้วยอริยมรรคนั้น ตณฺหาก็ย่อมเกิดในวัฏฏอารมณฺ์ และทวารทั้ง ๖ นั้นได้ และตามนัยปฏิโลมเทศนาแสดงว่า “สาโข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหาฯ” เป็นต้น ซึ่งแสดงส่วนดับของตณฺหาเป็นใจความว่า “เมื่อประหารตณฺหาด้วยอริยมรรคแล้ว ตณฺหานั้นย่อมดับในวัฏฏอารมณฺ์ และทวารทั้ง ๖ ดังนี้”

มัคคสังจจะ

มัคคสังจจะ มีอรรถ ๔ ประการ คือ :-

๑. นิยยานตุโก คือ สภาวะที่นำออกจากสังสารวัฏฏ์
๒. เหตุวตุโก " สภาวะที่เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน
๓. ทสฺสนตุโก " สภาวะที่เห็นพระนิพพาน
๔. อาริปปเตยฺยตุโก " สภาวะที่เป็นใหญ่ในการเห็นพระนิพพาน ของสหชาติธรรม

มัคคสังจจะ เป็นข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุให้เข้าถึงพระนิพพาน จึงมีชื่อเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นปฏิปทาเพื่อบรรลุความดับทุกข์นั่นเอง มีวจนัตถะว่า

กิเลส มาเรณฺโต นิพฺพานํ คจฺจนฺติ เอเตนาติ มคฺโคฯ

ธรรมชาติใดที่ประหารกิเลสแล้วย่อมถึงพระนิพพาน ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มรรค ได้แก่ อัฐจฺังคิกมรรค คือ องคฺมรรค ๘

องค์มรรค ๘ จึงมีหน้าที่ทั้งประหารกิเลสด้วย บรรลุถึงพระนิพพานด้วย
 ปฏิปทาที่นำผู้ปฏิบัติส่งถึงพระนิพพานนั้นก็คือ มรรคทั้ง ๘ ประการนั่นเอง
 ได้แก่:-

๑. สัมมาทิฏฐิ   ๒. สัมมาสังกัปปะ   ๓. สัมมาวาจา   ๔. สัมมากัมมันตะ
 ๕. สัมมาอาชีวะ   ๖. สัมมาวายามะ   ๗. สัมมาสติ   ๘. สัมมาสมาธิ

อริยมรรคทั้ง ๘ ประการนี้ เรียกว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง**
 เพราะเป็นปฏิปทาที่เป็นเหตุธรรมให้บรรลุถึงพระนิพพานธาตุโดยแน่นอน

ว่าโดยกิจของอริยสัง มี ๔ ประการ คือ:-

๑. **ทุกขสัง**   เป็นปริณญเอยกิจ คือ กิจที่ควรกำหนดรู้ หมายความว่า
 รูปนามขันธ์ ๕ โดยสภาวะธรรม ๑๖๐ ประการนั้น เป็น
 ทุกขสัง ที่จะต้องกำหนดรู้เพราะเป็นผลที่เกิดจากเหตุ คือ
 สมุทัย
๒. **สมุทัยสัง**   เป็นปหานกิจ คือ กิจที่จะต้องละให้หมดไป หมายความว่า
 ว่า ตัณหา ๓ โดยสภาวะ ได้แก่ โลกเจตสิกนั้น เพียงแต่
 กำหนดรู้เท่านั้นไม่ได้ เพราะเป็นตัวเหตุให้เกิดทุกขสัง จึง
 มีหน้าที่จะต้องทำให้หมดสิ้นไป เมื่อสามารถทำให้หมดไป
 ได้มากเท่าใด ทุกขสังอันเป็นผลก็จะหมดไปเท่านั้น
๓. **นิโรธสัง**   เป็นสังจิกิริยากิจ คือ เป็นธรรมที่ต้องทำให้แจ้ง ได้แก่
 พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับทุกข์ และดับตัณหานั้น มี
 หน้าที่จะต้องบรรลุถึง หรือทำให้แจ้ง คือ ต้องทำให้ถึง
 ธรรมที่ดับตัณหา หมายความว่า เมื่อละตัณหาอันเป็นธรรม
 ที่ควรละจนตัณหาหมดไปแล้ว จึงจะถึงพระนิพพาน เมื่อ
 ตัณหาไม่มีอยู่ในที่นั้น ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า นิโรธสัง คือ
 พระนิพพาน
๔. **มัคคสัง**   เป็นภาวนากิจ คือ กิจที่จะต้องเจริญให้ยิ่งขึ้น มัคคสังนี้
 เป็นผู้ทำงาน ไม่ใช่เป็นตัวอารมณ์กัมมัญฐาน เพียงแต่จะ

กำหนดรู้เท่านั้นไม่ได้ เป็นเหมือนผู้เดินทางที่จะต้องเดินทาง ไปให้ถึงจุดหมาย คือ นิโรธสัง ด้วยเหตุนี้ กิจของมัคคสัง จึงต้องปฏิบัติให้เกิดขึ้น ตามนัยพระสูตรสงเคราะห์ด้วยการปฏิบัติ สมถะ และวิปัสสนา โดยนัยมหาสติปัฏฐาน สงเคราะห์ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน อันเป็นบุพภาคของ มรรคเบื้องต้น ซึ่งในมรรคเบื้องต้นนี้ ต้องถือว่ามรรคมีทั้ง ศีล, สมาธิ และปัญญา เหมือนกัน

ฉะนั้น ภาวนากิจที่จะต้องทำให้เจริญขึ้นนั้น อาจเจริญสมถกัมมัฏฐานให้ได้ ฌาน เสียก่อน แล้วยกองค์ฌานมาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานก็ได้ หรือจะเริ่มต้น จากการเจริญสติปัฏฐาน พิจารณา รูป-นาม ให้วิปัสสนาญาณเกิดโดยตรงก็ได้ นี่คือการทำงาน หรือปฏิบัติในภาวนากิจของมัคคสัง

จำแนกอริยสัง ๔ โดยเหตุ และ ผล

ทุกขสัง เป็นผล ; สมุทัยสัง เป็นเหตุ
 นิโรธสัง เป็นผล ; มัคคสัง เป็นเหตุ

ในอริยสัง ๔ นี้ จัดธรรมที่เป็นเหตุไว้ ๒ สังจะ และธรรมที่เป็นผล ๒ สังจะ เช่นกัน

ในสังจะที่เป็นเหตุ ได้แก่ สมุทัยสัง กับมัคคสัง สำหรับสมุทัยสัง เป็นเหตุให้เกิดทุกขสังโดยตรง

ส่วนมัคคสังที่เป็นเหตุให้ถึงนิโรธสัง เป็นการแสดงโดยอ้อม เพราะ มัคคสังไม่ใช่เป็นเหตุให้นิโรธสังเกิดขึ้น

นิโรธสัง คือ พระนิพพาน เป็นอสังขตธรรม เป็นธรรมที่นอกเหนือจาก เหตุปัจจัยใดๆ ประชุมแต่งได้ และเป็นธรรมที่ดับเสียซึ่งปัจจัยทั้งปวง ฉะนั้น มัคคสัง เพียงแต่เป็นเหตุให้ถึงนิโรธสังเท่านั้น และการถึงนิโรธสังก็เป็นผลงานที่เกิดจาก ปฏิปทาของมัคคสังนั่นเอง จึงว่าเป็นการกล่าวโดยอ้อม

จำแนกอริยสัง ๔ โดยโลกียะ และโลกุตระ

ทุกขสัง และ สมุทัยสัง เป็นโลกียธรรม จึงเป็น *โลกียสังจะ*
 นิโรธสัง และ มัคคสัง เป็นโลกุตระธรรม จึงเป็น *โลกุตระสังจะ*

ในสังขะทั้ง ๒ ประการนี้ โลกียสังขะจะ ชื่อว่าวัฏฏสังขะ เพราะทุกขสังขะนั้นั้นเป็นที่ตั้งแห่งรูป-นาม และสมุทัยสังขะนั้นั้น เป็นเหตุให้เกิดทุกขสังขะ และเมื่อทุกขสังขะ คือ รูปนามปรากฏขึ้นแล้ว ก็เป็นอารมณ์ให้แก่ตัณหา อุปาทาน เป็นตัวกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรม และทำให้ผลของกรรม คือ รูปนามใหม่เกิดขึ้นอีก จึงเรียกว่า วัฏฏสังขะ

โลกุตรสังขะ คือ นิโรธสังขะ และ มัคคสังขะ นั้น เรียกว่า วิวัฏฏสังขะ เพราะสังขะทั้ง ๒ นี้ ทำให้ทุกขสังข และ สมุทัยสังขหยุด คือ ไม่ให้มีโอกาสที่จะเกิดต่อไปภายหน้าได้อีกเลย

ในอริยสังข ๔ นี้ พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็น ธรรมที่เป็นไปเพื่อทุกข คือ ความเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย ที่เรียกว่า โลกียสังขะหรือวัฏฏสังขะ ด้วย ทุกขสังขะ กับ สมุทัยสังขะ และ

ธรรมที่เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข คือ พ้นจากความเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย ที่เรียกว่า โลกุตรสังขะ หรือ วิวัฏฏสังขะ ด้วย นิโรธสังขะ กับมัคคสังขะ

เมื่อพระโยคาวจรเจริญภาวนา โดยเริ่มต้นจากการแสวงหาปฏิเวธญาณ ซึ่งมี ๒ ประการ คือ

๑. โลกียปฏิเวธญาณ ได้แก่ การศึกษาปริยัติศาสนาให้เข้าใจทุกขและสมุทัย ตลอดถึงขันธ-อายุ-ตนะ-ธาตุ และต้องเรียนรู้ถึงนิโรธสังขและมัคคสังขว่าพระนิพพานมีสภาพอย่างไร และการแสวงหาพระนิพพานนั้นจะต้องอาศัยปฏิบัติอย่างไร ดังนี้ เป็นต้น ตลอดจนรู้นามรูปด้วยวิปัสสนาปัญญา

๒. โลกุตรปฏิเวธญาณ เป็นปัญญาที่เกิดพร้อมกับอริยมรรค ทำกิจในการประหารกิเลส และให้รอบรู้อริยสังขทั้ง ๔ ประการทันที อันที่จริงปฏิเวธญาณคือ ปัญญาที่เข้าไปแจ้งอริยสังข ๔ นั้น จะเกิดขึ้นได้ก็แต่เฉพาะโลกุตรปฏิเวธญาณเท่านั้น แต่โดยไวยาหารเทศนาก็สังเคราะห์เอาโลกียปฏิเวธนั้น เมื่อเรียนรู้ให้เข้าใจดีเสียก่อนแล้ว ก็ช่วยอุปการะแก่การปฏิบัติเพื่อแสวงหาโลกุตรปฏิเวธญาณได้สะดวกยิ่งขึ้น ถ้าปราศจากการเรียนรู้ปริยัติศาสนาแล้ว ก็จะไม่รู้ว่าอะไรเป็นทุกข เป็นทุกขอย่างไร อะไรเป็นผู้ทำให้เกิดทุกข และจะละเหตุให้เกิดทุกขนั้นได้อย่างไร และความดับทุกขจะมีสภาพอย่างไร ตลอดจนการบรรลุนิพพานเป็นอย่างไร ดังนี้ เป็นต้น

ญาณในอริยสัจ ๔

ญาณ คือ ปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ที่เห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ จะต้องเกิดขึ้น ๓ รอบ เรียกว่า “ปริวัฏฏ ๓” และมีญาณความรู้ครบ ๑๒ ประการ จึงนับว่าเป็นผู้บรรลุอริยสัจธรรมและเมื่อบรรลุอริยสัจ ๔ ครั้ง โดยสมบูรณ์แล้ว คือ เข้าถึงความ เป็นพระชีนาสวะ ผู้สิ้นอาสวะกิเลสเป็นพระอเสกขบุคคลที่พ้นจากการศึกษา และปฏิบัติแล้ว เป็นผู้บริสุทธิ์บริบูรณ์ กล่าวคือ พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว

ปริวัฏฏ ๓

ปัญญาที่รู้อริยสัจ ๔ มี ๓ รอบ เรียกว่า ปริวัฏฏ ๓

ปริวัฏฏะที่ ๑ รอบแรกเรียกว่า **สัจจญาณ** เป็นปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน รู้ว่ารูป-นามขันธ์ ๕ เป็น **ทุกข์** เกิดจากต้นเหตุที่เป็นความยินดี ตัดใจในกามคุณอารมณ์และตัดใจในภพเป็น **สมุทัย** เมื่อดับทุกข์ให้สิ้นไป สัตว์ทั้งหลายก็จะพ้นจากทุกข์ สภาพความดับทุกข์นั้น คือ พระนิพพานเป็น **นิโรธ** ส่วนที่จะปฏิบัติอย่างไร จึงจะดับทุกข์ได้สิ้นเชิงนั้น ต้องอาศัยปฏิบัติทาจากการเจริญสติปัฏฐาน จนวิปัสสนาญาณเกิดเจริญขึ้นตามโพธิปักขิยธรรม ให้เข้าถึงความตรัสรู้ อริยสัจทั้ง ๔ ปฏิบัติที่เข้าถึงอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ได้ คือ **มคค** **สัจ** ความรู้เหล่านี้เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรม เป็น **สัจจญาณ** ได้แก่ การเรียนรู้อริยสัจ ๔

ปริวัฏฏะที่ ๒ รอบที่ ๒ เรียกว่า **กิจจญาณ** เป็นปัญญาที่รู้อริยสัจขั้นปฏิบัติ เมื่อมีความเข้าใจใน **ทุกข์** จากการศึกษาก็นำมาปฏิบัติมา กำหนดรู้ทุกข์ด้วย เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ก็เป็นเหตุให้เป็นการละสมุทัยตัวต้นเหตุด้วย ทั้งเป็นการกระทำให้แจ้งพระนิพพานและการเจริญมรรค มีองค์ ๘ ด้วยความรู้ของปัญญาในรอบที่ ๒ นี้ เป็นความรู้ขั้นปฏิบัติ จึงเรียกว่า **กิจจญาณ** เป็นการปฏิบัติกิจในอริยสัจ ๔ รอบที่ ๑ ถึง รอบที่ ๒ จึงรู้อริยสัจธรรม ๘ ญาณด้วยกัน

ปริวัฏฏะที่ ๓ รอบที่ ๓ เรียกว่า กตญาณ เป็นปัญญาความรู้ขั้นปฏิเวธ เป็นการรู้
 ทุกข์สมบูรณ์แล้ว สมุทัยคือ ตัณหากิเลสได้หมดสิ้นแล้ว นิโรธ คือ
 พระนิพพานก็แจ้งแล้ว ปฏิปทา คือ มรรค มีองค์ ๘ ก็ได้เจริญ
 แล้ว ความรู้รอบที่ ๓ เข้าถึงขั้นรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรม
 โดยแท้จริง รวมความว่า รู้อริยสัจธรรมด้วยญาณปริวัฏฏ ๓ รอบ ๆ
 ละ ๔ สัจจะ รวมญาณที่เป็นความรู้ในอริยสัจธรรมทั้งหมด ๑๒
 ประการ

ปริวัฏฏ ๓ อากาโร ๑๒ ของญาณในอริยสัจธรรมนี้ มีอุปการะที่เกี่ยวข้องกัน
 คือ สัจจญาณ อุปการะแก่ กิจจญาณ ทั้งสัจจญาณและกิจจญาณอุปการะแก่
 กตญาณ อุปมาเหมือนการทำงาน จะต้องมีความรู้เกี่ยวกับงาน เมื่อมีความรู้แล้ว
 ก็ลงมือทำ เมื่อทำถูกต้องตามความรู้ งานนั้นก็สำเร็จลงเป็นการได้ผลงาน
 ข้ออุปมานี้ ฉันท สัจจญาณ กิจจญาณ และ กตญาณ อันเป็นงานทำให้สิ้น
 วัฏฏทุกข์ได้ ก็มีอุปไมยฉันทันนั้น

สัจจวิมุตติ

อริยสัจธรรม ๔ ประการ คือ ทุกขสัจ, สมุทัยสัจ, นิโรธสัจ และมัคคสัจ
 นั้น เมื่อพิจารณาถึงองค์ธรรมแล้ว โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภ) รูป ๒๘
 เป็นองค์ธรรมของ ทุกขสัจ โลกเจตสิก เป็นองค์ธรรมของ สมุทัยสัจ นิพพาน
 เป็นองค์ธรรมของ นิโรธสัจ และองค์มรรค ๘ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก วิตกเจตสิก
 วิรตีเจตสิก ๓ วิริยเจตสิก สติเจตสิก และ เอกัคคตาเจตสิก ที่ประกอบใน
 มัคคจิต ๔ เป็นองค์ธรรมของ มัคคสัจ

ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ประการ คือ จิต, เจตสิก, รูป และนิพพาน เมื่อ
 สงเคราะห์ลงในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ แล้ว ยังมีเหลืออยู่อีก คือ มัคคจิต ๔ และ
 เจตสิกที่ประกอบนอกจากเจตสิกที่เป็นองค์มรรค ๘ และผลจิต ๔ และเจตสิก
 ที่ประกอบกับผลจิตทั้ง ๔ นั้น สงเคราะห์เข้าในอริยสัจใดไม่ได้ จึงชื่อว่า เป็น
 สัจจวิมุตติไป ดังในคาถาสังคหะที่แสดงว่า

คาถาสังคหะที่ ๑๕

มคฺคยตุตาผลา เจว

จตุสจฺจวินิสฺสฎฺฐา

อิติ ปณฺจปภเวทน

ปวตุโต สพฺพสงฺคโท ฯ

แปลความว่า มัคคจิต ผลจิต และธรรมที่ประกอบ (นอกจากอวัฐฐังคิกมรรค) นั้น ย่อมพ้นวิเศษจากอริยสัง ๔ นี้ ธรรม ๕ ประเภท ที่แสดงในสัพพสังคหะ จบลงด้วยประการฉะนี้

หมายความว่า ธรรมที่พ้นจากอริยสัง ๔ ได้แก่ มัคคจิตทั้ง ๔ และเจตสิกที่ประกอบ ๒๘ (เว้นองค์มรรค ๘) เรียกว่า มัคคจิตตูปบาทที่เหลือ ๒๙ (นับมัคคจิต ๑ กับเจตสิก ๒๘) ผลจิตทั้ง ๔ และเจตสิกที่ประกอบ ๓๖ เรียกว่า ผลจิตตูปบาท ๓๗ (นับผลจิต ๑ กับเจตสิก ๓๖) ธรรมเหล่านี้ไม่จัดอยู่ในสังจะใดๆ ทั้งสิ้น จึงมีฐานะพ้นพิเศษจากอริยสังทั้ง ๔ จึงเรียกธรรมเหล่านี้ว่า สัจจวิมุตติ

อนึ่ง อนินทรีย์พัทธรูป คือรูปธรรมที่มีได้เนื่องในอินทรีย์ หมายถึง รูปภายนอกที่ไม่เกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต และ บัญญัติธรรม คือธรรมที่เป็นสมมุติบัญญัติตามโวหารของชาวโลก เป็นสมมุติสังจะไม่ใช่ปรมาตตสังจะ จึงสงเคราะห์ลงในอริยธรรมสังจธรรมทั้ง ๔ ไม่ได้ จัดอนุโลมว่าเป็นสัจจวิมุตติได้เหมือนกัน

รวมความว่า สัพพสังคหะ คือ การรวบรวมปรมาตตธรรมทั้งหมด สงเคราะห์ในธรรม ๕ ประเภท คือ ชันธ ๕ อุปทานักขันธ ๕, आयตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘ และอริยสัง ๔ มีเพียงเท่านั้น

อวसानคาถา

อิจฺจานุรุทฺทจฺจิตเต

อภิธมฺมตฺถสงฺคเห

สตุตฺโตโม ปริจฺเฉไทย

สมาเสเนว นิฏฺฐิตो ฯ

อภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า สมุจฺจยสังคหวิภาค ที่พระอนุรุธาจารย์รจนาไว้แล้วโดยย่อ ยุติแต่เพียงนี้.